

Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliográfiájához.

— Első közlemény. —

A XVII-ik század legnemesebb lelkű és leghazafiasabb magyar tudósáról és pedagógusáról: Apáczai Cseri Jánosról, Bethlen Miklós önéletrajzától kezdve, legújabbban Beöthy Zsoltig, ki a budapesti kir. egyetem 1891—92-ik tanévi rektora és tanácsának beiktatásakor tartott beszédében méltányolta Apáczait, sokan irtak, de még sem elegenden s nem eleget. Bár Bethlen Miklós említett műve¹⁾ elegendő jellemzést ad Apáczairól s bár *Seivert*,²⁾ *Szilágyi* Sándor,³⁾ legújabbban *Szinnyei* József⁴⁾ összefoglalták Apáczai élettörténetét, sőt *Erdélyi* János, *Horváth* Cyrill róla külön, mint filozófusról,⁵⁾ *Hanák* J. mint az állattan, *Ormándi* J. mint a növénytan, Dr. *Maigner* mint az orvostudományok magyar nyelven való terjesztésének úttörőjéről

¹⁾ Gróf *Bethlen* Miklós önéletrajza. Kiadta Szalay László. Pest, 1858. I. k. X. rész. Ab anno 1655—59-ig való tanulásom és idővesztegetéseimről. XI. rész. Azonokról. 237—253. l.

²⁾ *Seivert* J. Beitrag zur Gelehrten-Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler. Siebenbürgische Quartalschrift. V. Jahrg. V. Bd. 226—233. l.

³⁾ *Szilágyi* Sándor: 1. Erdély Irodalomtörténete. Budapesti Szemle IV-ik kötet. 1858. 193—201. l. U. a.: Apáczai Cseri János és kortársai. Akad. Értesítő I. k. 1860. 446—502. l. U. a.: Vértanúk a magyar történetből. Pest 1867. 87—151. l.

⁴⁾ *Szinnyei* J.: Magyar írók élete és munkái I. k. 200—202. l.

⁵⁾ *Erdélyi* János: Apáczai Csere János ismertetése. Sárosp. füz. 1859. 316—337. ll. U. a.: A bölcsészekt Magyarországon. Budapesti Szemle Új folyam. V. kötet. 296—313. l. *Horváth* Cyrill: Apáczai Cseri János mint bölcsész. (Apáczai Cseri János bölcsészeti dolgozatai. Pest, 1867.) 5—30. l.

melegen megemlékeztek,¹⁾ míg *Szily* Kálmán Apáczaairól, mint fizikusról, hideg és elítélő hangon, közönséges compilatornak nevezvén, szól,²⁾ mindazonáltal teljes és egységes tanulmány: méltatása egybefoglalva Apáczai működésének minden téren, nincs még. Pedig kétségtelen, hogy Apáczai, ki mint enciklopédista s mint a tudomány magyar nyelven való terjesztésének első katonája, a magyar tudományos irodalom terén fölötte előkelő szerepet játszott, másfelől mint pedagógus és mint egyháza közigazgatási rendszere reformjának harcosa, de úgy is, mint a kolozsvári ref. kollegium segélyezése érdekében munkása, iskolai és egyházi téren is olyan számot tevő alak, kinek széles körű és fontos hatású működését egybefoglalni nemcsak az iránta tartozó hála, de a fölhozott tudományos egyházi és iskolai szakok és osztályok történetének érdekében nagyon is kívánatos.

Addig is, míg magam teljesíthetném ama célul kitűzött szándékomat, hogy Apáczaairól, az ő megható, viszontagságteljes életéről s nemes, tudományos törekvéseiről minden részeket egybefoglaló teljes munkát írjak, szükségesnek tartom, hogy e törekvésemben eddig gyűjtött és eddig az irodalomtörténetben és bibliografiában ismeretlen vagy csak futólagosan fölemlített adataimat nyilvánosságra bocsássam s hogy segítségükkel néhány vitás kérdést az Apáczai-irodalomban megvilágítsak. Szükségesnek tartom azért, mert nem tudom, nem foglalkozik-e hasonló tervvel más is, nálam hivatottabb, ki ez adatokat nem nélkülözheti, ha Apáczaairól akar írni. Másfelől pedig, minthogy minden történeti adat egy-egy fénysugár annak megvilá-

1) *Hanák* János: Az állattan története és irodalma Magyarországon. Pest, 1849. 18—26. l. August *Kanitz*: Geschichte der Botanik in Ungarn. (Skizzen) Hannover 1863. 20—21. l. U. a.: Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. (Beigedruckt sind einige theils wenig gekannte, theils ungedruckte botanische Aufsätze ungarischer Botaniker. Aus d. XXXIII. Bd. der Linnaea. abgedr. Halle 1865. (264. l.) 33—34. l., U. a. Kezdeményezésére jutalomtételt tűzött ki a kolozsvári egyetem, az 1878/9. tanévben Apáczai Encyclopaediája növénytani részének bírálatára, de eredménytelenül. *Ormándi* Miklós: Apáczai Cseri János életrajza és botanikai munkássága. A kolozsvári róm. kath. főgymnasium 1878/9. tanévi értesítője. Kolozsvártt, 1879. 1—42. l. *Maizner* János dr.: A magyar orvostudományi irodalom 1770-ig. Kolozsvártt. 1885. 15—17. l.

2) *Szily* Kálmán: Apáczai Encyclopaediája matematikai és fizikai szempontból. Természettudományi Közlöny 1889. (XXI. k.) 242-ik füzet. 465—470. l.

gosítására, a mire vonatkozik: követem azt a tanítást, hogy nem szabad véka alá rejteni a világosságot.

I.

Apáczai gyermekkoráról semmi újabb adatot nem lehetett kapnom. Apáczai születés helyére útaztam, hogy ott legalább valami mondát halljak róla. Az egyetlen szájhagyomány, melyet felőle egy öreg embertől hallottam, az, hogy „az a híres ember“ árva gyerek volt, a mikor egyszer, hogy, hogy-nem, a szomszéd Nagy-Ajta községén diákok útaztak át Háromszékből Kolozsvárra. Nagy-Ajtán este mulatni kezdtek a diákok, s hát, a fiucska az ablak alatt hallgatta éneküket, sőt, kedvre kapva, maga is szép hangon beleénekel. A diákok behívták, megkérdezték tőle, hova való, mit csinál? Ő azt mondta, hogy árva gyerek s szeretne tanulni. Erre a diákok magukkal vitték az okos gyereket Kolozsvárra.

Ezt a szájhagyományt Koós F. is fölemlíti, némi igen csekély variálással. ¹⁾

Annyit teljes határozottsággal megállapíthattam Apáczán, hogy Apáczai János neve eredetileg *Tsere* volt. Három *Csere*-ág van még életben Apáczán. Hogy Apáczai Cseri J. melyik ágból ered, azt lehetetlen meghatározni, mert a község a XVII. század óta háromszor is porrá égett. De az bizonyos, hogy a három ág valamelyikéből származott, s hogy neve *Tsere* vala, tehát nem írja nevét Encyclopaediájának címlapja „sajtóhibával vagy önkénytesen a szerző által könnyebb kimondás kedvéért“, mint Szilágyi Sándor vélte. ²⁾ Annálkevésbé, mert mint alább látni fogjuk, Apáczai az utrechti egyetemre is *Tsere* név alatt iratkozott be. De abban bárkivel szemben elfogadjuk és helyesnek tartjuk Szilágyi Sándortól azt, hogy Apáczait *Cseri*-nek írja. Ugyanis konstatálhatjuk, hogy Apáczai Hollandiából való hazatérte után állandóan *Chieri*-nek írta magát. A kolozsvári ref. kollegium Apáczai-albumába, sajátkezűleg *Chieri*-nek és *Chierj*-nek írta magát. A kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában van Apáczainak „*Philosophia naturalis*“ c. kéziratban maradt műve, melyet

¹⁾ Apáczai Cseri János népszerű életrajza. Ny. Brassóban. §. a. 8° 22. l. 6-ik lapon.

²⁾ Magy. Ak. Ért. I. k. 456. l.

alább ismertetünk, s melyet Porcsalmi másolt le, e mű címlapján *Cheri*-nek láttam írva nevét. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárnak egyik könyvében, mely Apáczaié volt, 1658 évszámmal *Chieri* van írva.¹⁾

Apáczai nevét *Cseri*-nek akarta írni s kezdetben a jobb hangzás kedvéért és latin helyesírásból (mint a hogy Baresay *Barchiaj*-nak írta magát) *Chieri*-nek írta nevét, vagy a mit én legvalószínűbbnek tartok, a Tseréből *Tserius* s ebből lett *Cseri*. A leydeni egyetemen (l. alább) 1648-ban *Tserius* név alatt iratkozott. Ama levélben melyet Lorántfi Zsuzsánna 1659 jan. 10-én intéz Apáczaihoz s mely az ev. ref. koll. tulajdonában van, a külső cím: Clar. Dno Johanno *Cseri* de Apácza. Halála alkalmával kiadott gyászversek egyikén, mely Szilágyi Sándor birtokában van, szintén *Tseri*-nek nevezik. Továbbá Apáczai egyetemi tervezetének a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban levő eddig ismeretlen s általam alább ismertetett másolati példányában Apáczai neve szintén *Cseri*-nek van írva. Ime, a „*Cseri*“ név története. Minthogy Apáczai maga így írta magát, mi is bizvást elfogadjuk tehát Szilágyi Sándor nyomán a *Cseri* nev et.

Apáczai 1648-ban Hollandiába megy és *Szinnyei* József szerint²⁾ 1648 jul. 22-én nevét a franekerai egyetem anyakönyvében találjuk bejegyezve. Úgy látszik, itt nagyon rövid ideig volt, mert a leydeni egyetem anyakönyvében 1648. szept. 5-éről található bejegyezve.³⁾ 1650-ben Hoombrech János rektorsága idejében az utrechti egyetem 1650. évi albumában 12. sz. alatt „*Johannes Tsere Apaczá Transylvanus*“ néven beiratkozik.⁴⁾ Tudjuk, hogy ez év márczius havának 23. és 27-ik napján akadémiai vitatkozást állott ki Apáczai.⁵⁾ *Kleyn*

¹⁾ Koncz József tanárnak velem közölt adata szerint.

²⁾ Magyar írók élete és munkái. I. k. 200. l.

³⁾ Album Studiosorum academiae Lugduno-Bataviae 1575—1875. Hagae Comitum. 1875, a 389 N. lapon: Johannes *Tserius* Apacius Hungarus 24. T. (24 éves theologiai hallgató) 1648 sept. 5; rectore Othone Heurnios.

⁴⁾ *H. G. Kleyn* utrechti egyetemi tanár úrnak kérdésemre hozzám írott, 1891. szept. 24-ről kelt válasza szerint.

⁵⁾ *Disputatio de Introductione ad philologiam* (és nem mint némelyek tévesen idézik *philosophiam*) sacram, praeside Gisberto Voetio, ad diem 23. et 27. Mart. Ultrajecti 1650. in 4°. Seivert descriptioja Siebenbürgische Quartalschrift. 5. Jahrg. 1796. 231. l., úgyszintén Koncz Józsefnek a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár példányáról kérésemre nekem vett leírása szerint. Apáczai ez értekezését Tofaeus Mihálynak ajánlotta.

H. G. úr az utrechti egyetemen az egyházi történelem tanára, ki kérésemre szives volt egyes adatoknak utánanézni, még pedig szép eredménnyel, azt tudatja velem, hogy Gelderland tartomány archivariusza *Beyleveld J. T.* úr, Arnhembben az Album stud. Acad. Harderovicenaeben Schmits János rektorsága alatt „*Die 3. mensis Aprilis 1651. Johannes Apatzai Transylvanus Th. St.*“ beírást találta. Ugyanott a „Liber Recensurum“-ban „Mensi Aprili (Die XIII.) 1651. Joannes Tsere Apatzay Transylvanus. Cand. Theol.“ írást találta. Még mielőtt *Kleyn* úr szives értesítése kezembe jött volna, megtudtam ez utóbbi adatot *Zoványi Jenő* kolozsvári ev. ref. lelkész úrtól, ki mint az utrechti egyetem hallgatója a harderwijki egyetemen Arnhembben őrizett levéltárából ugyanez adatokat lemásolta.

Látszik tehát, hogy Apáczaik nem maradt meg csupán egy egyetemen, de láthatjuk azt is, hogy milyen *vasszorgalommal* tanult. A harderwijki egyetemen beiratkozása után már colloquál, sőt nemsokára, mint később tárgyalni fogjuk, ez egyetem első doktorává avattatá magát. Az utrechti egyetemen is, egy éve sem telik el odaérkezésének és disputatiót áll ki.

II.

Legkevésbé ismeretes Apáczaik családi élete s nevének eredete. Azt tudjuk, hogy megnősült külföldi tartózkodása alatt. Hű felesége követte férjét távoli honába, hol a gyöngye asszony is elbetegesedett, úgy, hogy nem sokkal élte túl Apáczaikat.

„Az isten — úgymond Bethlen Miklós Apáczaik haláláról — ebből a háládatlan magyar világból, mely órá méltatlan volt, kivette, azután az igen *gyámoltalan belga feleségét gyermekét is magához szedte*; ha maradéka maradt volna és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczaikat mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem s emlékezetét ma is becsülöm.“¹⁾

Semmi nyom, semmi emlék nem maradt, mely a sokat szenvedett, tragikus sorssal megvert asszonyról bármi fölvilágosítást is nyujtana. Megvallom, hogy részben kegyeletteljes részvéttől is óhajtottam legalább annyit, hogy e részvétre méltó asszonynak, Apáczaik hű élettársának nevét kikutathassam. *Kleyn* H. G. utrechti egyetemi

¹⁾ B. M. Önéletleírása. Kiadta Szalai L. I. k. 253. l.

tanár úrhoz fordultam tehát és felkértem arra, hogy nézzen utána az 1648—53. időből való házassági matrikuláknak, mert valószínűnek tartom, hogy Apáczai Utrechtben nősült, mint a hol legtöbbet időzött Hollandiában léte alatt.

Nagy öröömre sejtelmem valónak bizonyult. *Kleyn* tanár múlt évi (1891) szeptember 24-éről Utrechtben kelt levelében Apáczai egyetemi tanulmányaira vonatkozó és a fönnebb felsorolt adatok után tudatja velem, hogy *Müller S.* városi levéltárnok a város levéltárában őrzött régi házassági lajstromban megtalálta Apáczai János esküvéjének registrálását, mely a következőleg hangzik:

Den 30. Septembris
1651. *in de Catharine*
kerch getrouwt

Johannes Tzere Apat-
zay, doctor der H.
Theologie
Aletta van der Maet
jongedochter van
Wttrecht

Megállapíthatom tehát, minden kétséget kizárólag, hogy Apáczai Cseri János 1651 szeptember 30-ik napján esküdött meg az utrechti Katalin-templomban menyasszonyával, nőül vevén van *der Maet Aletta* utrechti hajadont.

A leány szüleiről semmi említés sincs a házassági lajstromban.¹⁾

Most már arról akartam tudomást szerezni, az *Aletta* név jelentésével kapcsolatban, hogy minő család volt az Apáczai feleségeé s hogy nincs-e a van der Maet-családnak most is maradéka Utrechtben?

Meleg köszönetem kifejezése mellett *Kleyn* tanár úrhoz fordultam ismét, Utrechtbe.

H. G. *Kleyn* úr „Utrecht 14. oct. 1891“ kelettel arról értesített, hogy a Van der Maet-család a 17-ik században Utrecht előkelő

¹⁾ „Der Stadt-Archiwar von Utrecht, Mr. S. Müller T—z. hatte die Güte mir mitzuthellen — irja hozzám *Kleyn* — dass im Register der Ehen folgendes gefunden wird.“ A holland nyelven közölt eredeti után *Kleyn* folytatja: „d. i.:

Am 30. Sept. 1651.
in der Catharinen Kirche verheirathet.

Joh. Tzere Apatzay doctor d. Heiligen
Theologie; Aletta van der Maet Jung-
frau aus Utrecht.

Die Eltern der Aletta van der Maet werden nicht erwähnt. Es thut mir Leid, dass ich nicht mehr gefunden habe.“

családai közt fordul elő. Az azonban nem teljesen bizonyos, hogy az Apáczai neje épen e családba tartozott. Jelenleg Utrechtben csupán egy Van der *Maat* nevű családfő létezik, ki kereskedő. ¹⁾

A mi magának az *Aletta* keresztnévnek jelentését illeti, e név francia alak s *Adelheit*, *Aleydis*, magyarul: *Adél* nevet jelent. A 17-ik században gyakrabban fordult elő az *Aletta* keresztnév, mint most. ²⁾

Hogy az Apáczai esküvőjéről szóló adatot nem az egyháznál, hanem az Utrecht-városi levéltárban őrzik, annak magyarázata az, hogy Utrechtben az egyházilag regisztrált régi házassági jegyzékeket is az egyházi hatóságtól a városi levéltárba szállították, valószínűleg nagyobb biztonság okáért.

III.

Az utrechti egyetem egyik tanári katedráját, melylyel megkínálták, Apáczai nem fogadta el, hogy hazamehessen és munkálkodjék amaz egyház iskolájánál, melynek püspöke őt külföldre küldte. Útra kel tehát ifjú feleségével, telve új eszmékkel és lángoló tettvágygyal. Csulai püspöktől kapott útiköltségének nagy részét — mint maga írja Encyclopediájának előszavában — e könyv nyomtatására adja, meg akarván mutatni azt, hogy nem töltötte tétlenül az időt, de másfelől lelkének azt az óhaját akarván teljesíteni, hogy magyar nyelvű tudományos tankönyv is legyen, lehetőleg minden szakból. 1653. augusztus 29-én Gyulafehérvárra érkezik. E napot, egy szombatot, később egész életén át megbőjtölte. ⁴⁾ Nov. 2-án megkapja tanári kinevezését és logikát, retorikát, héber és görög nyelvet tanít, magyarázza Virgil Georgicáját és Cicero Officiáját. Karácsonykor nyil-

¹⁾ „Die Familie Van der Maet — írja Kleyn — kommt in 17-ten Jahrhundert unter den *familiae honestae* Utrecht vor, Doch ist es nicht ganz sicher, dass Aletta zu dieser Familie gehörte. Jetzt giebt es in Utrecht nur ein *Van der Maet*, welcher ein Laden hat.“

²⁾ H. G. Kleyn tanár úr közlése.

³⁾ U. a.

⁴⁾ Lásd *Seivertnek* idézett művében. Seivert ez adatát, véleményem szerint Apáczai kézirati feljegyzéséből vette, melyről alább részletesebben szólok. Apáczaira vall ez az adat, már csak azért is, mert ama keserű napnak nemcsak dátumát jegyezte föl, hanem még azt is, hogy szombat volt.

vános disputatiót tart az istentagadók ellen és nemsokára erre, 1654 jan. 11-én nyilvános beszédet tart: *De studio sapientiae*. Őszinte, erős buzgalma, hatalmas munkássága az ifjúság kedvenczvé tesz és népszerűsége tanártársainak irigységét kezdi fölkelteni.¹⁾ Főként *Basire*, az angol independensek elől elmenekült pap az, a ki retteg tőle és gyűlöli, mert látja, hogy mint a filozófiában az új Cartesiusnak, úgy az egyházi életre vonatkozó meggyőződésében is annak az új iránynak lelkes híve, mely az egyház tagjainak befolyását és szabadságát kívánja biztosítani. Basirenek szemei előtt lebeg az angol independensek által okozott királygyilkosság és az a lázadás, mely miatt neki el kelle menekülnie otthonából. Ime, most itt előtte újból egy hasonló reform-mozgalom keletkezik: egész erejével föllép tehát II. Rákóczy Györgynél Apáczai ellen s elkövetkezik szeptember 24-én a Basire és Apáczai közt történt nyilvános vitatkozás, az a jelenet, mely legérdekesebb s legvégzetesebb Apáczai életében, mely jelenet ama korszak legkarakterisztikusabb képe.

Sikerült épen e vitatkozásra és ennek következményeire vonatkozólag néhány eddig teljesen ismeretlen adatot találnom. Lássuk elébb, minő adatok világították meg eddig Apáczai életének e leg-sötétebb részét.

Seivert,²⁾ mint maga állítja, Apáczai saját följegyzése nyomán, leírja ezt a vitatkozást. Eszerint e vitatkozáson jelen volt a fejedelem és a vita éle az independensek s a presbiterianusok ellen irányult. Basire fejtegetésében inté a fejedelmet, a főurakat s főpapokat, hogy vigyázzanak, nehogy az következék be, a mi az ő előbbi urával, I. Károly angol királylyal történt, mert az nem lenne egyéb, mint az, hogy ama gaz independensek vére helyett a fejedelem vére omolnék. Ez ijesztés után tovább folytatta a presbiterianusok ellen való izgatását. Tudjuk, hogy az angol forradalmi események épen nem voltak alkalmasak arra, hogy a fejedelem és főurakkal megkedveltessék a presbiterianizmust, melyet amazok a puritanizmus szülő anyjának tekintettek, ámbár, hogy az özvegy fejedelemné, Lorántfy Zsuzsánna pártfogolta és Medgyesi, mint a legfáradhatatlanabb előharcosa e rendszernek, róla írt könyvét a fejede-

¹⁾ *U. o.*

²⁾ *U. o.* 228—231. l.

lem testvérének, Zsigmondnak ajánlotta.¹⁾ A fejedelem fölszólítja Basire beszéde közben, indulatosan, a jelenlevő professzorokat, hogy az, aki közülök independes, tegye meg ellenvetéseit Basire vádjával szemben. Basire erősen hangsúlyozottan azt jegyzé meg, hogy nem is hinné, hogy léteznék a tanítói karban ilyen. Kétségtelennek tartom, hogy ez csupán fogás volt Basiretől, melylyel Apáczaiékat akarta bosszantani s a fejedelmet még jobban ingerelni. Apáczaiék, a mennyire lehetett, működtek a presbiterianizmus terjesztésén, Apáczai De studio sapientiae c. beszédében melegen szólt Tolnairól, ki Sárospatak vidékén buzgólkodott a presbiterianizmus terjesztésében, sőt okom van azt is hinni, hogy Apáczaiék Kolozsvárott is tartottak gyűlést, 1654 junius 11-én, ez ügyben, a reformatus egyházközség kebelében.²⁾ Apáczai jól érezte tehát azt a gúnyt, mely Basirenek eme mondásában rejlett. A fejedelem ezt mondá Basire szavaira: „Bizonyosan tudom, hogy van a tanítói karban néhány!” Apáczai most már a fejedelemhez fordult, s így szólt:

„Fenséges fejedelem, legkegyelmesebb urunk! Olyant nem is hallottam, hogy köztünk independensek voltak volna, vagy most volnának, hanem igenis vannak presbiterianusok. Én magam soha sem voltam independens, most sem vagyok, nem is leszek soha az, hanem igenis presbiterianus vagyok.“

A fejedelem így válaszolt:

„A presbiterianizmus út az independentizmushoz!“ „Kegyelmes uram, természetesen ezt mondják“ — válaszolt Apáczai szomoruan, s ezzel a közbeszólások véget értek, a vita tovább folyt.³⁾ Basire vér-

¹⁾ Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, Budapesti Szemle IV. (1858) 192. l.

²⁾ A kolozsvári ev. ref. egyházközség levéltárában egy papirszeleten írva ezt találtam: „1654 junius 11-én Apáczai urammal érkezten k megh Fejérvárról: 1. Kanta pap 2. Kolozs István. 3. Fejér Benedek 4. Timár Bálint. 5. Wicza Péter. 6. Mátyás deák. 7. Szeörös András 8. Almer Márton.“ Egy másik papirszeleten „Jenei István pap Apáczaiával jött Fejérvárról.“ E névsor azért került bele az egyházközség levéltárába, mert a fölsoroltakat az egyházközség szállásoltatta el és megvendégelte. Egyéb ok nem vezethette Apáczait amaz időben Kolozsvárra, mint valamelyes egyházi gyűlés, melyen a presbiterianizmusnak óhajtott propagandát csinálni, mint buzgó híve.

³⁾ Seivert. Siebenbürg. Quartalschrift. V. Jahrg. 228. s köv. 11; utána Szilágyi Sándor: Budapesti Szemle IV. k. 1858. 195 s köv. 11.

szemet kap és most már a presbiterianusokat támadja, de mint Apáczai írja, — Seivert által említett kéziratában — oly gyöngge fegyverekkel, hogy ő — Apáczai — égett a vágytól, hogy sorompóba lépjen Basire ellen. Alig tudta őt *Katona* „püspök“ — írja Seivert tévesen — okos tanácsa visszatartani attól, hogy közbe ne szóljon. Midőn Basire kihívó hangon befejezte támadását, Apáczai nem tudta magát visszatartóztatni s a fejedelem felé fordulva kijelenté, hogy a Basirius érvei annyira gyengék, hogy bármely középszerű presbiterianus is képes azokat megcáfolni. Ez a mondás — írja Seivert — erősen föltűnt a fejedelemnek s másoknak, Basire elkezde idegeskedni s ekkor a fejedelem elrendeli, hogy kezdjenek hozzá tehát ketten: Apáczai és Basire a vitatkozáshoz. Apáczai mentegetőzik, hogy ő nem készült el erre a fontos dologra. Méltányos ellenvetése mitsem használ, senki se szól mellette s neki küzdenie kellett egyedül. Fájdalmas hangon és jogos, keserű szemrehányással végzi Apáczai e vitáról írt emlékiratát szent Pál e szavaival: „Az én első magam mentésében senki sem volt mellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdoníttassék ez bűnül ő nekik. De az úr én mellettem állott és engemet megerősített.“

E vita következményeiről annyit tudunk, hogy Apáczai ellenségei most már teljes mértékben felbőszítették ellene a fejedelmet, ki a gyulafehérvári torony tetejéről akarta őt ledobatni. Bod Péternek¹⁾ és Seivertnek a fejedelem e szándékára vonatkozó feljegyzései egészen átmentek a közhitbe, úgy, hogy már Erdélyi János szerint,²⁾ ha pártját nem fogja Kereszturi Pál, kinek volt bátorsága közbejárni, a fejevári legmagasabb torony lett volna, mint beszélék, „tarpéji sziklája“.

Seivertnek a gyulafehérvári disputációról most ismertetett eme közleménye vitát támasztott *Szilágyi* Sándor és *Erdélyi* János közt: Erdélyi János ugyanis szemére lobbantotta Seivertnek egy tollhibáját, hogy t. i. az 1655. szept. 24-én tartott examen alkalmával *Katona* püspököt szerepelteti, ki 1649-ben meghalt és e hibáért kicsinylően szól Seiverttről.³⁾ *Szilágyi* Sándor válaszában⁴⁾ kijelenti, hogy nem

¹⁾ M. Athenás 13. l.

²⁾ Budapesti Szemle 1866. 312. l.

³⁾ Sárospataki Füzetek III. évf. (1859) 334 és köv. lapjain.

⁴⁾ M. Akad. Értesítő 1860. 446—502. l.

magát fogja védeni, hanem magokat a történeti adatokat s azoknak hitelességét, mert azoknak megdőlte irodalomtörténetünkben nagy hézagot hagyna. Ezután Erdélyinek több más adatait is cáfolván, Seivert tollhibáját is megmagyarázza, kimutatván, hogy a G. Katona püspök unokaöccse: szintén *Gelei Katona István*, esperesről van szó s midőn Seivert Apáczai kéziratából jegyzeteit összeállította, a két név hasonlósága hozhatta zavarba. „De — úgymond Szilágyi — e tévedéséből még nem következik, hogy adatait tetszés szerint travestálhatjuk.“ Seivert tévedésének földerítésére, de egyúttal adatai szavahihetőségének védelmére *Szabó Sámuel* azt az adatot közölte,¹⁾ hogy van a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában egy könyv, melynek címlapjára Apáczai sajátkezüleg ezt jegyezte: „*Clarissimo Stephano Gelei don. Joh. Apacius. 1655 26. jul. Albae Juliae.* Kétségtelen tehát, hogy itt nem a *reverendissimus* püspökről, hanem a *clarissimus* esperestről van szó.

Lássuk most *az általam talált új adatokat*, melyek teljesen bizonyítják, hogy *Szilágyi Sándornak igaza van*, midőn Seivert adatait védi, mert azok valóban Apáczaitól magától erednek, de másfelől azt a szomorú tényt is mutatják, hogy Apáczai *sokkal többet* szenvedett ama vitatkozás miatt s ellenségei sokkal többet, barátai pedig kevesebbet tettek ügyében.

Midőn Apáczaival behatóbban kezdtem foglalkozni, tisztába jöttem a felől, hogy életrajzához okvetlen szükséges a Seivert által említett és általa, fájdalom, csak igen csekély töredékben közölt²⁾ kéziratról, melyet *Nachricht*-nek nevez, valami újat földeríteni. Megkísérlettem az eredeti jegyzetekhez hozzájutni és kerestettem Seivert kézíratait a nagyszombati Bruckenthal-könyvtárban és a városi levéltárban, sőt a hajdani Sieb. Quartalschrift kiadójának utódainál is,

¹⁾ Budapesti Szemle XVII. k. (1863) 494. l.

²⁾ „Ich würde sie — úgymond Seivert, többször idézett művében, a szóban levő kéziratról — und sie verdiente es, hier ganz einrücken, allein ihre Länge verbietet es mir.“ Az a töredék, melyet Seivert szóhíven közöl, így hangzik: „Institut D. Basirius examen generale cui intererat Princ. cum multis suae aulae familiaribus. Cujus materia fuit disputatio contra Independentes et Presbyterianos, quos utrosque conjungens in praefatione, adulationibus omnia complens, Principisque animum inflammare contra nos miseros Presbyteranos, omnibus modis conatus est, monens severe Principem, Magnates, Episcopos et alios, velint sibi cavere, ne sors Regis sui Anglicani, se quoque tandem maneret. Certe et illud affirmans: quod nisi mature fieret, illorum nebulonum loco sanguis Principum effundendus esset.“

valamint Hamersdorfban, hol Seivert lelkész volt; de siker nélkül *Fritsch Lajos* úr, a Nagyszebenben megjelenő „Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt“ szerkesztője vala oly szives fáradozni ez ügyben s tőle tudom, hogy a *Seivert*-hagyaték egy részét eladták Berlinbe.¹⁾ Így hát az Apáczai kézírata is legnagyobb valószínűséggel Berlinben lappang valahol.

Kutatásaim közben a kérdéses kézíratra vonatkozólag az *Erdélyi Múzeum-egylet könyvtárában*, Kolozsvárt találtam egészen felvilágosító adatokat. Bod Péter Magyar Athénásának egyik példánya mellé *Szathmári Pap Mihály* 1796-ban kinevezett kolozsvári ref. teológiai professor jegyzeteket írt. Szathmárinak szép könyvtára és kézirat-gyűjteménye volt, mely utóbbi gyűjteményben a szóban levő Apáczai-féle kézirat, vagy a mi még hihetőbb, annak egyik, Apáczai által Kolozsvárra küldött másolata megvolt.²⁾

A M. Athénás e példányának *Apáczai*-ról szóló részéhez, a könyv 12. és 13-ik lapja közé kötve Szathmári Pap Mihály kézírásában a következő megjegyzések olvashatók:

„Miképpen kezdődött legyen pedig Apáczainak a Presbyterianismusért való Controversiája, szépen leirta maga diákul egy kis munkátskájában ilyen titulus alatt: *Narratio vera Actus, qui Ao 1655 d. 24 Sept. in Collegio Albensi contigit*. Tudnil. az oda való ugy. Fehérvári *Basirius Isák* nevezetű híres Theologiae Doctor Exament csinálván, arra a Fejedelmet II. Rákotzi Györgyöt és más nagy Embereket, Püspököt is elhivta. És tudván már, hogy Apáczay a Presbiterianusokkal tart, egy oratiotskát mondván, abban az independensek ellen keményen beszélt, azután az independen-

¹⁾ „Zunächst suchten wir — írja *Fritsch Lajos* úr 1891 okt. 5-én kelt hozzám intézett levelében — mit Archivar *Zimmermann* im städtischen Archive alles durch, fanden aber nichts. Hierauf begab ich mich in die Freih. v. Bruckenthal'sche Bibliothek, wo nach mehr als 2 stündigen Suchen dasselbe Resultat zu Tage trat. Zwar fanden wir *schriftliche Aufzeichnungen aus Seiverts Nachlass*, das gewünschte Manuscript aber nicht. Der Bibliotheker Prof Martin *Schuster* sagte mir, dass ein Theil des *Seivert'schen Nachlasses nach Berlin verkauft worden sei*; möglicher Weise befindet sich das gesuchte Werkchen auch darunter. In *Hammersdorf* war selbstverständlich nichts zu finden, ebenso im Nachlasse Martin v. Hochmeisters.“

²⁾ 6493 sz. könyvtári számú példány, melynek címlapja előtt Szathmári kéziratában olvasható: „A' melyet egynehány szükséges jegyzésekkel meg bővíteni kezdett Szathmári Pap Mihály Kolosv. Ref. Theol. Professor.“ A kézirati jegyzeteket később Sz. Pap Zsigmond, M. fia folytatta.

sekkel összezavarván a Presbyterianusokat, azok ellen is keményen beszéllett, melyre midőn a fejedelem Apáczait megszólította volna, ő Basiriussal disputálni kezdett, noha arra éppen nem készült vala: A Fejedelem ekkor Apáczaira erőssen megharagudott és ezt is mondotta: De Isten engem úgy segéljen, Apáczai uram, a Megyesi¹⁾ Presbyteriumot, a míg én élek, ide bé nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a Toronyból hányatom le! Ekkor még Kereszturi is erőssen pirogatta Apáczait, ezt mondván: Bezzeg kimutatá ám kd Apáczai uram foga fejejét. Bizony valójában gyermeki argumentumokat hozza kd elő 's'át. Mellyek után sok bajai lőnek, a' Püspök a fizetését ki nem akará adni, a Fejérvári Professorságról megfosztaték a Fejedelem által. A Kézdi-vásárhelyi Papsággal megkínáltaték, de nem vállalja. Azután az Enyedi papságot ajánlja néki a Püspök és az Ecclesia, azt sem fogadja el, azután Maros-vásárhelyi Rectorsággal kínáltatik, arra is azt feleli: „Arra még diák koromban hivtanak 's nem mentem, most már inkább nem mehetek.“ Azután Pataki Rectornak akarták hivni és a Fejedelem Annya is írt mellette, de a' Fejedelem nem engedte, azt mondván nem illik ilyen embernek Jóván így munkálodni. Ezután a Püspök a Házából ki akarta küldeni és jóvallotta, hogy Basiriust kövesse meg 's adjon Reversalist. Egyiket sem tselekedte, így osztán által tették Kolosvárra. (Lásd a fenn írt Narratióját in Msri meo.) Ott vagyon egy szép Supplicatioja és Apologiája is a Fejedelemhez.“

Mennyivel sötétebb színben tűnik fel most már előttünk Apáczai sorsa. Ime, még Kereszturi is (a kit pedig pártfogójának hisz Bethlen Miklós) a haragvó fejedelem előtt ellene támad, s ha valamit tesz is érdekében, ami azonban most már nagyon kétségesnek látszik előttem, azt a lehető legnagyobb titokban teszi.²⁾ Apáczai azonban törhetetlen tiszta jellem, minden gyötrés és halálos fenyegetés

¹⁾ II. Rákóczi György itt *Medgyesi Pálra*, Lorántfi Zsuzsánna udvari papjára célozott, ki egyik legbuzgóbb harczosa volt a presbyterianizmusnak Erdélyben. Számos művei közül a *Dialogus Politico Ecclesiasticus*, Bártfa 1650. 4° című, „a melyben hosszasan mutogatja, mi légyen a Presbiterium, annak haszna, igazgatásának módja, s hogy lehetne felállítani a magyar nemzetben; melyben ír igen mérgesen az Episcopalisok ellen.“ *Bođ T. M.* Athénás 169. l.

²⁾ Bethlen Miklós Kereszturinak, a fejedelem udvari papjának tulajdonítja Apáczainak Kolozsvárra való áttételét, ezt azonban Szilágyi Sándor is (L.: M. Akadémiai Értesítő I. k. 1860. 477. l.) megezáfolja azzal, hogy Kereszturi 1656-ban, midőn Apáczait áttették, már nem is volt életben. Apáczai *Narratiójában* — most már tudjuk feljegyzéseinek címét — mindenkinél biztosabban rámutat arra, hogy Kereszturi sem volt jó embere.

után is vonakodik a kivánt visszavonást megtenni. Emelt fővel bátran és szilárdan szembenéz ellenfeleivel és erőt merít magának igaz valóságában a bibliából, mondván, hogy Isten vele van. És Istenben bízván, igaz hitében, mint soha senki, ő sem csalatkozott; áttették Kolozsvárra, hol még nagyobb szükség volt az ő eszméire, s a hol otthonosabban érezhette magát, távol ellenségei közvetlen körétől, olyan intézetben, melyet magasabb színvonalra kellett emelnie, melynél több alkalmat nyílt reformeszméinek hangoztatására és érvényesítésére; „a rákot a Szamosba“, mondja igen találóan Bethlen Miklós önéletrírásában ez áthelyezésről.

De egyebet is konstatálhatunk Apáczaiknak Szathmári Pap Mihály által megőrzött *Narratio*-jából. Azt, hogy Apáczaik fiatal deák korában meghívást kapott Marosvásárhelyre, az odavaló kollegiumba, ő azonban érezvén, hogy többre van elhivatva, nem fogadta el a felajánlott tanszéket s visszaütasította a biztos *clebát*,¹⁾ mely után annyian áhítoztak.

Önkénytelenül az a kérdés merül fel előttünk, hogy Apáczaik miért írta a *Narratiót*, melyet bizonyos hangsúlyozással *Narratio vera*-nak nevez? Erre a kérdésre egy másik adatom alapján megfelelhetek, reájutván egy új ismeretlen epizódjára a Basirer és Apáczaik: az episcopalis és a presbiteri irányok közt folyt harcoknak. Szathmári Pap Mihály említett jegyzetei közt Basirerrel vonatkozó adatokat kerestem, abban a reményben, hogy ha lesz Basireről valami följegyzése, az aligha nem fog az Apáczaik életrajzához is tartozni. Találtam is egy igen érdekes följegyzést. Az erdélyi múzeumi könyvtár amaz Athénásának példányában, melyhez Szathmári P. Mihály jegyzetei vannak bekötve, a 29-ik lap előtt Basirerrel vonatkozó két és fél sorra terjedő régebben följegyzett életrajzi adatok után újabb és pedig e századból való, a negyvenes éveknél semmi esetre sem korábbi és, mint kinyomozniom sikerült, Szathmári Pap Zsigmondtól eredő följegyzést találtam.²⁾

¹⁾ E tót kifejezéssel nevezi meg keserű szatirával a kenyeret Apáczaik „*De summa scholarum necessitate*“ c. oratiojában, melyet 1656 nov. 20-án tartott a kolozsvári ev. ref. kollegiumban beköszöntőül.

²⁾ Hogy e följegyzés nem lehet régebből való, azt abból gondolhattam, hogy mindjárt e följegyzés alatt ugyanazon kézírás *Basthi Józsefről* jegyez föl adatokat, említvén róla, hogy 1835. decz. 22-én „kijött Vizaknára hozzám.“ E följegyzését okvetlen néhány évvel később kellett tennie. Magáról a följegyzés írójáról alább szólni fogunk.

„Ennek (t. i. Basiriusnak) tulajdon keze írása van nállam: *Examen examinis quod D. Isaacus Basirius S. S. Theolog. Dr. ac Professor in augusta Celsiss. Transilvaniae Principis praesentia contra Presbyterianos Alba Julia in Collegio instituit. Ao. 1655. die 24. Septembris.* Viszont:

Brevis pro Presbyteris APOLOGIA ad Serenissimum Principem Transilvaniae.“

Basirenek e két kéziratáról eddig senki sem tudott, nem említi legalább senki. Szathmári Pap Mihály, a szóban levő jegyzetek megkezdője sem.

Ha figyelemmel olvassuk Szathmárinak Apáczaik *Narratiójára* vonatkozó feljegyzését, melyet fennebb közöltem egész terjedelmében, e feljegyzés végén olvashatjuk, hogy Apáczaiknak a *Narratio vera*-n kívül maradt *egy apologiája is* a fejedelelemhez.

Most már e két egymást kiegészítő feljegyzés nyomán én arra a föltevésre jutottam, s úgy hiszem nem alaptalanul, hogy *Basire* folytatta az Apáczaik ellen való támadást, írván az *Examen examinis* stb. cz. röpiratot, mely úgylátszik csak kéziratban maradt. Apáczaik megtudja, hogy *Basire* tollal is folytatja a szept. 24-iki harcot, vagy talán a mi valószínű, keze közé is került egy másolata e röpiratnak (melynek kinyomtatása alighanem a fejedelem akarata miatt, vagy a mi még valószínűbb, Apáczaik magasrangú pártfogója, Lorántfi Zsuzsánna személyeért maradt el) és válaszul rá megírja a *Narratio vera*-t, mely a tények hű és igaz elősorolásával válaszol *Basire*nek. Most *Basire* egy apologiát ír, a presbiterianusokat támadván ismét, a fejedelelemhez. Apáczaik is megírja a maga apologiáját. Becsvágya és igazság-szeretete nem engedi, hogy az igazságot elforgató *Basirius*nak egyetlen támadó műveletét is viszonzás nélkül hagyja. Hogy a fejedelem kezébe került-e Apáczaiknak e két polemikus röpirata, azt nem tudom, nem is tartom valószínűnek, de hiszem, hogy Apáczaik, ki érezte kegyvesztettségét, nem is a fejedelelemhez, hanem az igazságért a nyilvánosságnak írta e két választ *Basire* ellen: minthogy azonban *Basire* nem lépett a nyilvánosságra s nem sütötte el az ő két ágyuját, Apáczaik sem nyomatta ki a maga két röpiratát.

Mind a négy kézirat valószínűleg létezik még: lappang valahol. Igyekeztem felkutatni a kéziratokat, de eddig sikertelenül. A Seivert

által említett kézirat kereséséről fennebb adtam számot. A mint rájöttem a Szathmári P. Mihály által említett kézirat létezésére, a Szathmári könyvgyűjteményét és kézíratárát igyekeztem megtalálni. Szathmári könyvei és írásai évekig heverték egyik kolozsvári kereskedő padlásán. Fájdalom, nagyon sok elkallódott mindkét gyűjteményből. Jelenleg a kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában van pár száz kötet Szathmári könyveiből, de kézirat a Szathmári-gyűjteményből nincs, mint erről *Török István* dr. igazgató és *Szabó Sámuel* könyvtárnok tanár urak értesítettek. Átnéztem a könyveket is, ha vajjon a kézirat nincs-e valamelyikbe bekötve: hasztalan. Nem hagyok fel azonban a tovább való kereséssel és minden tőlem kitelhetőt megteszek arra, hogy előkerüljön e kézirat, mely Apáczai életrajzához, de egyúttal ama kor irodalmi és vallási mozgalmainak történetéhez fölötte jellemző és érdekes adat.

A mi a fönnebb említett és Basire kézírataira vonatkozó megjegyzést illeti, e megjegyzés íróját Borbát Pál vizaknai ev. ref. lelkész úr szíves fáradozása segítségével sikerült kinyomoznom. Miután ugyanis az említett jegyzetben írója azt mondta magáról egy helyen, hogy neki Rétyi Csiszér László nagyapja volt, más helyen pedig, hogy ő a 30-as években Vizaknán élt, Borbát urhoz fordultam, kérvén, hogy nézzen utána, ki lehetett Rétyi Csiszér László unokája, aki a 40-es évek előtt Vizaknán élt. Kifejeztem azt a hiedelmemet, hogy az illető alighanem ref. lelkész volt, mert jegyzetei többnyire ref. egyházi írókra vonatkoznak. Borbát úr 1891. nov. 19-én kelt levelében tudatta Rétyi Cs. László unokájának nevét: *Szathmári Pap Zsigmond*, vagyis a jegyzeteket megkezdő Szathmári Pap Mihály fia. ¹⁾ Érdekes, hogy Basire és Apáczai egymásra vonatkozó kézíratai egy család birtokában voltak. Borbát úr arról is értesített idézett leve-

¹⁾ „Nemcsak nyomon vagyunk — írja nekem Vizaknáról Borbát ur 1891 nov. 19-iki levelében — hanem meg is kaptuk Rétyi Cs. László unokájának nevét: Szathmári Pap Zsigmond, ki 1806—1841-ig vizaknai ref. pap volt. Ezt bizonyítja egyházközségem egy régi jegyzőkönyvének következő feljegyzése: *Clar. D. Sígism. Pap Szathmári. Nepos b. m. viri Cl. ñni Ladislai Tsiszer de Réty A. 1806. Mortuus a 1841. 1-ma Martii.*“ Leszármazását igen világosan mutatja az a táblázat is, melyet főt. *Bakk Endre* róm. kath. lelkész ur volt szíves összeállítani, s melyet Borbát úr el is küldött nekem, de hely szűkében ezúttal nem közölhetem

leben, hogy Szathmári Pap Zsigmond özvegyének Kolozsvárt rokona van: *Tóth* Zsigmond ur, néhai Mikó Imre gr. jószágigazgatója. Én tehát ismét kezembe vettem a nyomozás fonalát s *Tóth* urnál kerestem a Szathmári kézirati hagyatékát. Azonban arról kellett értesülnöm, hogy Szathmári Pap Zsigmond kéziratait halála után Kemény József gr. megvásárolta. Hol van a Kemény-féle hagyaték? Most már visszaérkeztem keresésemben épen oda, a honnan kiindulási pontom volt, az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárának tulajdonát képező könyv jegyzetei alapján. Ugyanis a Kemény gr. hagyatéka az Erd. Múzeum-Egylet tulajdonába jutott, a kéziratok közt azonban nem akadtam rá a Szathmári által említett Basire-féle kézíratra. Nem lehetetlen azonban, hogy később előkerül, miután a kézírattal most fog teljes rendezés és lajstromozás alá jönni. Mindenesetre figyelemmel fogom kísélni a Basire-féle kéziratokat is.

GYALUI FARKAS.